

Romano džaniben

časopis romistických studií | 16. ročník | 2/2010

— Romština v České republice – předávání jazyka a jazyková směna*

Abstract

On the background of existing information on language vitality of Romani in CR, focusing on the northern-central dialect of Romani (with so far the largest numbers of speakers in CR), the article presents data gathered during a series of sociolinguistic researches on the current competence in Romani, its trans-generational transfer and language attitudes. Declarative data were enlarged by observations and experimental method of language games employed to detect competence among potential speakers of school age. The results confirm the expectation that the speakers of northern-central Romani are currently undergoing the process of language shift to monolingualism in Czech. The process is however slower than supposed – Romani is not acquired in early age but over a longer period of time, the generation of older Roma still generates the feeling of necessity of certain competence in Romani. The language loses its domains in usage but still keeps often rather conspicuous symbolic value.

Keywords:

Romani in CR, language shift

¹ Mgr. Pavel Kubaník je odborný asistent Semináře romistiky ÚJCA FF UK. Email: pavel.kubanik@ff.cuni.cz; PhDr. Jan Červenka, Ph.D. je vedoucím Semináře romistiky ÚJCA FF UK. Email: jan-cervenka@seznam.cz; Mgr. Helena Sadílková, M.A. je odbornou asistentkou Semináře romistiky ÚJCA FF UK. Email: helena.sadilkova@ff.cuni.cz.

* Článek je výstupem výzkumného záměru Jazyk jako lidská činnost, její produkt a faktor, č. MSM 0021620825.

1. Úvod

Podle odhadů žije v ČR přibližně 200 000 Romů, jejichž převážná většina patří do rodin poválečných migrantů ze Slovenska do českých zemí. Migrace Romů a jejich postupné usidlování v ČR zapříčinily řadu procesů kulturní změny. Tento článek se věnuje jednomu z těchto procesů – proměnám v užívání a předávání romštiny, primárního jazyka komunikace většiny příslušníků první generace romských migrantů.

V článku vycházíme především z výstupů série sociolingvistických výzkumů Semináře romistiky FF UK (viz. 2. oddíl textu), které budeme srovnávat s předchozími zjištěními především z podobně zaměřených výzkumů Mileny Hübschmannové ze sedmdesátých let. V tomto článku se budeme věnovat jazykové situaci „slovenských“ Romů v ČR, tedy (bývalých) mluvčích severocentrálních dialektů, ovšem s předpokladem, že podobné procesy pravděpodobně platí i pro (bývalé) mluvčí dialektů jihocentrálních, na druhou stranu jsou ale zásadně odlišné od jazykové situace olašských Romů v ČR.

1.1 Jazykový kontakt, diglosie, jazyková směna

Z hlediska typologie jazykového kontaktu (Winford, 2003: 26–28) patří typičtí mluvčí romštiny (v ČR, ale i ve světě) mezi minoritní etnojazykové skupiny s nižším statusem v rámci majoritní společnosti, které užívají (každodenně) svůj rodný jazyk i jazyk(y) majoritní a považuje ji je přinejmenším za rovnocenné, alespoň v určitých jazykových doménách².

Pokud se různé jazyky používají v různých doménách a funkčně se tak doplňují, hovoříme o diglosii, resp. o rozšířené diglosii³. Pro multilingvní etnojazykové skupiny bývá zacho-

2 Pokud budeme doménu definovat jako konstrukt komunikační situace abstrahovaný z tématu, prostředí komunikace a komunikačních partnerů a vztahů mezi nimi (Fishman, 2003: 119), znamená to tedy, že s určitými komunikačními partnery (např. s Neromy) je v určitém prostředí (např. ve škole) normální mluvit o určitých tématech (např. vzdělání) majoritním jazykem. V jiných situacích (doma s rodiči o každodenních starostech) je zase adekvátní použití romštiny.

3 Klasická definice diglosie se týkala komplementarity funkcí variet téhož jazyka, např. místních variet arabštiny a klasické arabštiny (Ferguson 2004), rozšířená diglosie (termín Fishmana) sleduje komplementaritu různých jazyků u multilingvních skupin (Fasold 1992). V souvislosti s romštinou byl tak pojem užíván zpravidla ve „fishmanovském“ pojetí. Aplikaci termínu na situaci Romů na Slovensku a v Maďarsku se věnuje Pintér (2010), který naznačuje diglotický vztah i mezi majoritními kódy v plurilingvních romských komunitách a hypoteticky uvažuje o diglotickém, tedy funkčním vymezení různých romských variet v situaci, kdy jsou přítomny v jediné lokalitě. Právě funkční vymezení jazyků jakožto podmínka diglosie je podle Pintéra opomíjeno mnoha autory, kteří se zabývají jazykovou situací Romů (romštiny).

vání diglotického rozdělení jazyků podmínkou pro uchování vlastního jazyka (Fasold, 1992: 213, 240). Pokud některý z jazyků začne „ztrácet své domény“ na úkor jazyka jiného a diglosie se tak prolamuje, je to známkou procesu jazykové směny (*language shift*). Pokud jeden z jazyků užívaných běžně určitou skupinou mluvčích postupně pokryje všechny domény, mluvčí si zpravidla nebudou dále udržovat kompetenci ve dvou jazycích (Edwards, 1994: 110). Jako jazykovou směnu lze označit proces, kdy se mezigenerační kontinuita jazyka vyvíjí nepříznivě, neboť s každou generací klesá počet uživatelů jazyka nebo míra užívání tohoto jazyka (Fishman, 1997: 1).⁴ Jak uchování jazyka (*language maintenance*), tak jazyková směna jsou výsledkem dlouhodobého procesu kolektivního výběru jazyka (*language choice*) v různých komunikačních situacích (Fasold, 1992: 213).

Vývoj jazykové situace multilingvních etnojazykových skupin závisí na řadě faktorů. Ačkoli lze sumarizovat okolnosti, které u různých skupin často vedly k jazykové směně – bilingvní společenství migruje do oblasti, kde jí jeden z jazyků již neslouží; společenství tvoří v daném prostoru menšinu; dochází k urbanizaci původně venkovských komunit; jeden z jazyků má vyšší prestiž např. proto, že se jedná o jazyk výuky (Fasold, 1992: 216 – 217) – jiné skupiny si za stejných podmínek svůj jazyk uchovaly.

1.2 Romština ve světě – uchování jazyka a jazyková směna

Romština je od chvíle, kdy opustila indický subkontinent (v podstatě tedy od svého vzniku), jazykem v permanentním kontaktu s jinými jazyky, přičemž v žádném teritoriu nebyla a není jazykem majoritním (Matras, 2002: 191). Nutný kontakt s obyvateli daného regionu musel již v raných dobách vést k potřebě vícejazyčnosti. I dnes je zřejmé, že kromě dětí v raném věku romština nemá monolingvní mluvčí (tamtéž)⁵.

4 Postupně se etablující český překlad *jazyková směna* (*language shift*) navozuje představu definitivy, jedná se ale o určitý proces ve vymezeném jazykovém společenství. Pokud se tento proces neodehrává v širším měřítku a týká se pouze jednotlivců, budeme mluvit o *ztrátě jazyka* (*language loss*). Termín *jazyková změna* (*language change*) pak používáme jako zastřešující termín pro různé procesy proměny jazyka a jeho užívání.

5 Podle Marušiakové a Popova (2010) tvoří výjimku z tohoto pravidla někteří monolingvní mluvčí romštiny, které tyto antropologové potkali v makedonské Šutce (Šuto Orizari, Skopje). Častějším jevem může být velmi nízká kompetence mluvčích romštiny v majoritním jazyce způsobená lokální a společenskou segregací Romů od majority v dané zemi.

Celosvětově je v současnosti počet Romů mnohem vyšší než počet mluvčích romštiny⁶, což je zapříčiněno jazykovou směnou jak u celých subetnických skupin Romů, tak ztrátou jazyka u jednotlivců v rámci skupin, které si jinak romštinu zachovávají.

Z publikovaných odhadů počtu mluvčích romštiny oproti počtu Romů v jednotlivých zemích (Liégeois, 1994: 59; Bakker, Kyuchukov, 2000: 40) se zdá vyplývat, že ač je situace upouštění od romštiny v rámci Evropy spíše netypická, ve středoevropských zemích (ČR, Slovensko, Maďarsko) a na periferiích evropského kontinentu⁷ není tak neobvyklá. Zmíněné středoevropské země pak vytvářejí poměrně kompaktní území z velké části se překrývající s uherskou částí bývalého Rakousko-Uherska⁸. Hypoteticky by se tedy dalo uvažovat o souvislosti mezi procesem usazování Romů na uherském území (spontánním, ale i vynuceným – spojeným s dalšími asimilačními tlaky včetně toho na neužívání jazyka) a postupnou jazykovou směnou u části usedle žijících Romů. Na druhou stranu ovšem nelze klást ani jasnou souvislost mezi usedlým způsobem života a postupnou jazykovou směnou – na světě existuje mnoho dlouhodobě usedlých romských skupin, které si romštinu uchovaly, a naopak také sociálně daleko uzavřenější a itinerantnější romské skupiny, které používají některý z majoritních jazyků. Rovněž na Slovensku je jazyková situace romštiny různorodá⁹.

6 Jak u počtu mluvčích, tak u počtu Romů se jedná pouze o odhady – nejskeptičtější zmiňují 3,5 milionu mluvčích (Matras, 2002: 238), přičemž počet Romů pouze v Evropě je alespoň 10 milionů.

7 Pro romské skupiny ve Španělsku, Portugalsku, Anglii nebo Dánsku jsou charakteristické takzvané pararomské variety – v zásadě se jedná o směs romského lexika na jedné straně a gramatiky a fonologie majoritního jazyka na straně druhé (v ČR naproti tomu hovoříme v tomto smyslu o tzv. romském etnolektu češtiny). Genezi pararomských variet a tedy i otázce procesu jazykové směny se věnuje řada autorů; tématická bibliografie k tématu je k dispozici na <http://romani.humanities.manchester.ac.uk/db/bibliography/index.html?cat=16>.

8 Konkrétní údaje z citovaných odhadů jsou pro Maďarsko 40-50%, pro ČR 50 – 60%, pro Slovensko 65% pro Rakousko 50-80%. Poslední disproporce může být dána tím, nakolik jsou mezi rakouské Romy počítáni také imigranti z Balkánu. Pro naši hypotézu je důležité zdůraznit jazykovou situaci romské variety *roman*, kterou mluví Romové v Burgenlandu, tedy části, která patřila Uhersku a později Maďarsku. I zde dochází ke generačnímu poklesu v předávání a užívání jazyka (mimo jiné v důsledku druhé světové války, jež tuto skupinu mluvčích výrazně zasáhla). Obecně je důležité si uvědomit, že odhady na úrovni států směšují vitalitu jazyka u různých skupin Romů. Pro střední Evropu bude nejvýraznějším příkladem rozdíl mezi olašskými a neolašskými skupinami – olaští Romové si jazyk zpravidla uchovávají, u neolašských je situace různorodější. K odhadům je nutné být skeptický i z toho důvodu, že ani jeden zdroj neuvádí metodu, jak bylo odhadu dosaženo – vzhledem ke kolektivu autorů se zdá být důvěryhodnější novější zdroj. Zde se může jednat alespoň o odhad místních odborníků – lingvistů, ovšem výsledek i tak ovlivňuje individuální míra zkušeností, optimismu či skepse konkrétního odborníka.

9 Velmi zhruba lze říci, že pro západní Slovensko je více než pro jiné části Slovenska typické, že romštinu ovládají přinejlepším nejstarší žijící Romové, na jižním Slovensku jsou ve větší míře přítomné jak obce, kde Romové jazyk stále ještě předávají dětem, tak obce, kde je mezigenerační předávání romštiny na ústupu, případně se zde nemluví již po generace, pro východ a střed Slovenska je pak typická spíše kontinuita v předávání romštiny dětem.

1.3 Předválečná situace romštiny v českých zemích a na Slovensku

V předválečných českých zemích žily skupiny tzv. českých a moravských Romů, Sintů, a ojedinele také skupinky Kotlářů. Všechny tyto skupiny si romštinu uchovávaly alespoň do začátku 20. století. V dalším období máme zprávy o ústupu romštiny z pozice mateřského jazyka u českých Romů (Lesný 1916, Lípa 1960, cit. podle Elšík 2003: 44), mezigenerační kontinuita v předávání romštiny u moravských Romů byla zpřetrhána především v důsledku vyvraždění většiny příslušníků této skupiny za druhé světové války, zejména pak starších generací, které by jinak mohly ještě sehrát v předávání jazyka a udržování komunikace v jazyce významnou úlohu.¹⁰

Na Slovensku, odkud po roce 1945 přišla většina Romů dnes žijících v ČR, bývá jazyková situace romštiny před válkou popisována jako diglotická (Hübschmannová, 1976: 331, 1979: 39). Již v této době zde sice existovala místa, kde se romsky nemluvílo nebo se mluvit přestávalo, avšak zejména na východě Slovenska, odkud po válce přicházela do českých zemí většina romských rodin, byla romština vnitřním jazykem místní komunity a místní varietou majoritního jazyka mluvili Romové pouze s Neromy, navíc často v omezeném množství situací a o omezeném množství témat. Děti byly socializovány v romštině a jazyk místních gádžů se učily teprve, když se začaly zapojovat do ekonomických aktivit, které byly na Neromy napojeny, zpravidla v šesti až sedmi letech (Hübschmannová, 1976: 329). Přetrvávání stejného modelu lze pozorovat i v dalších desetiletích: po válce sice docházelo k výraznějšímu zapojování Romů do hlavního proudu trhu práce a zařazování dětí do škol, nicméně územní i symbolická segregovanost Romů přetrvávala. Hübschmannová (1976: 329) dokládá, že v některých lokalitách na Slovensku přicházely v šedesátých letech romské děti do škol bez jakékoli znalosti slovenštiny. Tento stav nepřímo dokládá dominanci romštiny v jazykové výbavě dětí předškolního věku a v mnoha slovenských obcích je dodnes aktuální (např. Kolmanová, 2007).

1.4 Migrace Romů do českých zemí

Do českých zemí přicházeli Romové ze Slovenska za prací od roku 1945. V současné době tvoří nejmladší generaci Romů v ČR celá škála od Slovenska generačně různě vzdálených dětí

¹⁰ Důsledky druhé světové války se projeví i na postoji přeživších Romů, kteří dle některých autorů romštinu odmítli dále předávat proto, že nechtěli, aby jejich rodiny mohly být v budoucnosti znovu identifikovány jako ne-majoritní. Situace je samozřejmě výsledkem působení více různých faktorů, individuálně k odklonu od romštiny docházelo již před druhou světovou válkou.

– od těch, jimž se v ČR narodili již prarodiče¹¹, až po děti (pravděpodobně v menší míře), které se narodily ještě na Slovensku a mohly tam strávit i podstatnou část svého života. Podle našich zkušeností se výraznější vazba na slovenské „kořeny“ vytrácí ve třetí migrační generaci (druhé generaci narozené již v českých zemích), jejíž členové vědí, že prarodiče přišli ze Slovenska, zpravidla ale již neznají bližší údaj a s rodinou na Slovensku již nejsou v kontaktu.¹²

Po válce přicházeli romští muži a později jejich rodiny (typicky) ze slovenského venkova (nejčastěji) do českých a moravských měst, případně se dále stěhovali do různých lokalit v ČR. Podle zkušeností Willa Guye ze sedmdesátých let existovaly pro jednu výchozí lokalitu zpravidla dvě až tři lokality cílové (Guy, 1998: 30). Haišman (1988: 16) podle svých výzkumů prvních romských migrací na Kladno usuzuje, že migrační skupiny se neorganizovaly pouze na příbuzenském, ale také lokálním principu – nepříbuzní Romové z jedné lokality tedy skupinově odcházeli do stejného cíle v ČR. Situace se dále komplikovala pokračující migrací ze Slovenska a dalším stěhováním Romů po ČR, a to ať už spontánním nebo vynuceným (různými úředními zásahy za komunismu i po jeho pádu). I dnes se lze v mnoha českých a moravských městech dopátrat toho, že výrazná část rodin má své kořeny v jedné nebo několika blízkých slovenských obcích. Ačkoli v některých lokalitách žijí mimo jiné či převážně Romové původně z jedné či několika blízkých výchozích lokalit, zároveň ve stejných místech bydlí Romové z jiných výchozích míst. V mnohem větší míře se tak v českém prostředí potkávají Romové z různých míst, s různým statutem, s různými (sub)dialekty romštiny (k tomuto podrobněji viz Elšík 2003). Romská rodina se v těchto nových podmínkách údajně nuklearizuje¹³, jistě ale vznikají také nové příbuzenské a obecně sociální

11 Do českých zemí přišli jejich prarodiče, které lze nazvat první migrační generací, jejich pravnoučata tak patří do čtvrté migrační generace. U respondentů budeme migrační generaci značit zkratkou „mg“.

12 Existuje ale řada protipříkladů, například (dle našich současných výzkumů) v K. se dosud udržuje tradice manželských výměn se Slovenskem. Za samostatnou studii by rovněž stálo téma korelace mezi mírou vazeb ke Slovensku ve třetí migrační generaci a datem příchodu první generace – lze předpokládat, že rodiny, které se do ČR přistěhovaly ve čtyřicátých nebo padesátých letech, udržují kontakty s výchozí lokalitou déle než rodiny z pozdějších migračních vln. Na tomto jevu se mohlo skokově popepsat i rozdělení Československa a následné administrativní a ekonomické ztížení styku mezi českými a slovenskými Romy apod. Na potvrzení či vyvrácení této hypotézy však zatím nemáme dostatek dat.

13 Někteří Romové, se kterými jsme během sociolingvistických výzkumů mluvili, zmínili, že Romové „dříve drželi více při sobě“ – vedle změn v uspořádání tradiční romské komunity a nuklearizace romských rodin po příchodu do českých a moravských obcí mohou tyto výroky reflektovat také změny v porevolučním období. Jeden z respondentů našich výzkumů tyto změny odůvodňoval tím, že za komunismu měli Romové práci, vydělávali, pracovní směny byly jasně vymezené a bylo tedy více času na to, aby se lidé scházeli ve větším kolektivu. Ostatně podobné vzpomínky na období komunismu jsou časté i u Neromů. Nuklearizace rodiny nebo rozpad dnes připomínané „komunitárnosti“ mezi Romy v českých a moravských lokalitách tak mohou být (mimo jiné) projevem individualizace celé společnosti v postkomunistickém období.

sítě mezi Romy v nové lokalitě¹⁴. Ačkoli po druhé světové válce již od prvních let vznikají v Čechách a na Moravě často domy, ulice nebo čtvrtě obývané převážně Romy, bezesporu narůstají v této době také kontakty s Neromy (Hübschmannová, 1976: 330–331), tedy se sousedy, spolužáky, spolupracovníky, úředníky, učители, kamarády, a to bez ohledu na to, zda se jedná o venkovskou či městskou lokalitu. Zatímco osobní vztahy mezi jednotlivci mohly být bezproblémové, obecné naladění majority vůči nově přichozím Romům bylo převážně negativní (Hübschmannová, 1970).¹⁵ Toto naladění společnosti komunistická politika nebrala v úvahu, naopak je mnohými zásahy založenými na paternalistickém přístupu k Romům spíše posilovala. Politika asimilace započatá na konci padesátých let se tedy dařila možná spíše ve smyslu „odnárodnování“ Romů, než v zajištění jejich přijetí majoritou, a tudíž vytvoření nových sociálních sítí, které by přivedly Romy přirozeným způsobem k rozšířenějšímu a v jejich očích někdy prestižnějšímu majoritnímu jazyku.

2. Současná jazyková situace mluvené severocentrální romštiny v ČR

2.1 Současný sociolingvistický výzkum situace romštiny v ČR

Migrace Romů do ČR, změny v sociálních sítích, nárůst kontaktů s Neromy a potenciální problémy vyrůstající z těchto faktorů se odrazily rovněž v jazykové rovině.

Jistě nejpodrobněji se změnám v komunikačním chování Romů v ČR dosud věnovala Milena Hübschmannová ve svých textech ze sedmdesátých let, respektive v textech z porevo-

14 Model proměny sňatkových vzorců na základě jejich srovnání ve výchozí a cílové migrační lokalitě publikovali například Jakoubek a Budilová (2009) – ve sledovaných případech se sňatkové vzorce v druhé migrační generaci proměňovaly jen částečně (výjimečný není výběr partnerů z výchozí lokality), výrazněji se modifikovaly až ve třetí migrační generaci (kdy již partneři pocházeli častěji z cílové lokality), i zde ale sňatky často probíhaly *pre čeranki* (sňatek dvou sourozeneckých párů – z pohledu muže je jeho manželka sestrou švagra, který si zároveň vzal sestru muže). Tento model vedoucí k užšímu provázání sociálních sítí byl obvyklý i mezi Romy ve výchozí lokalitě. Dokumentace příbuzenského systému v této lokalitě od citovaných autorů byla ale podrobena kritice (Scheffel 2008).

15 Je známou skutečností, že Romové jsou majoritou vnímání negativně dodnes (což se nemusí shodovat s náhledem Romů na majoritu, který je ostatně málo prostudován). V některých lokálních kontextech v dnešní době vnímají Neromové negativně pouze novější, příp. aktuální romské migranty z jiných míst ČR případně SR a romské „starousedlíky“ z tohoto náhledu vylučují. To však neznamená, že by na tyto romské „starousedlíky“ nahlíželi pozitivně i v minulosti. Přesto (nebo právě proto) nové migranty někdy nemusí tolerovat ani Romové, kteří v místě již delší dobu žijí (zejména pokud se jedná o Romy nepřibuzné, „cizí“).

lučního období (1976, 1979, 1999, 2000)¹⁶. Tyto procesy utřídil pomocí teorie jazykového managementu Neustupný (1992).

Od roku 2007 uskutečnil Seminář romistiky ÚJCA FF UK sérii jednoletých výzkumných projektů zaměřených na současnou situaci romštiny v ČR. V roce 2007 byla provedena pilotáž testující metodologii výzkumu, který proběhl v roce následujícím. Jeho cílem byl odhad kompetence v romštině u nejmladší generace Romů v ČR a následné zaměření na otázky mezigeneračního předávání romštiny, užívání jazyka a jazykových postojů. Tato tři základní témata byla rovněž součástí dalšího výzkumu v roce 2009, kdy jsme se však soustředili především na ověření možností výuky romštiny na základních školách v ČR¹⁷.

Metodika výzkumů se v jednotlivých letech drobně obměňovala, vždy ale kombinovala kvantitativní i kvalitativní výzkumné metody – dotazníky, položené i volné rozhovory, pozorování, experimentální metody (jazykové hry, viz níže). Kvantitativně byla zaměřena především součást výzkumu věnovaná kompetenci v romštině u romských dětí na základních školách (2008-2009).¹⁸ Na základě takto získaných dat jsme v jednotlivých letech vybrali lokality pro kvalitativní výzkum.¹⁹ Data z rozhovorů s hlavními respondenty jsou shrnuta ve 178 záznamových arších. Z jednotlivých výzkumů vznikaly také strukturované zprávy, které shrnují informace od hlavních i vedlejších respondentů (např. jejich příbuzných) do tematických okruhů, a kombinují poznatky z těchto rozhovorů s dalším pozorováním a poznámkami z terénu. Během let 2007-2009 bylo v rámci jednotlivých výzkumů nahráno celkem 379 nahrávek (123 pořízeno v rámci výzkumu kompetence v romštině na školách) o celkové délce přesahující 300 hodin.

V dalším textu budeme vycházet především z části výzkumu v lokalitách, přičemž hlubší rozbor jazykových her a získaných výsledků bude tématem některého z budoucích článků.

Data z výzkumu v lokalitách, která v tomto článku používáme, se opírají především o analýzu výzkumných zpráv, zejména pak o informace získané metodou položených či volných rozhovorů a pozorováním. Kódování rozhovorů a dotazníků do záznamových archů sice

16 K textům Mileny Hübschmannové je pravděpodobně možné počítat také část věnovanou jazyku v publikaci *Ke společenské problematice Cikánů v ČSSR* (Kára, 1975: 112-119).

17 Na pěti základních školách jsme pořádali krátké kurzy rozvíjející kompetenci v romštině a určitý přehled o jazykové situaci romštiny v daném městě byl z tohoto důvodu pro nás podstatný. V tomto textu pomíne hlavní obsah projektu z roku 2009 – vytvoření a vyzkoušení metodiky výuky romštiny na ZŠ – a budeme čerpat pouze z části věnované jazykové situaci Romů v navštívených lokalitách.

18 Tento výzkum (jazykové hry) proběhl na 71 školách ve 44 českých a moravských městech a zúčastnilo se jej celkem 1168 romských dětí ve věku 6-17 let.

19 Osm lokalit v pilotní fázi jsme vybírali jiným způsobem. Kvalitativní výzkum (2007-2009) proběhl v celkem 22 lokalitách.

umožňuje jakousi kvantifikaci, na druhou stranu ale výzkumy v lokalitách nebyly plánovány jako kvantitativní a jejich výstupy včetně tohoto textu mají ukázat spíše na různost možných situací než na míru jejich reálného výskytu²⁰. Takový přehled může napomoci budoucím výzkumníkům ve formulaci hypotéz pro další výzkumy jazykové situace.

2.2 Jazyková změna

Vedle strukturních a lexikálních vlivů češtiny na romštinu a romštiny na češtinu Romů se jazyková situace Romů po jejich příchodu do českých zemí proměnila rovněž v rovině užívání jazyků, modelech jejich předávání dalším generacím, postojích k romštině a kompetenci v romštině. Ze samotného výčtu je zřejmé, že uvedené vlivy jsou vzájemně propojené.

2.2.1 Užívání jazyka mimo domácí prostředí

Podle Hermana (cit. podle Fasold, 1992: 187) se bilingvní mluvčí při výběru jazyka rozhoduje minimálně podle třech faktorů – jaký jazyk preferuje v dané situaci sám, jaký jazyk od něj očekává přítomná skupina mluvčích a jaký jazyk od něj v dané chvíli očekává jeho „*background group*“ – tedy skupina, se kterou se identifikuje.

Jak jsme již uvedli, ačkoli v českých a moravských městech od počátku usídlování Romů ze Slovenska vznikaly domy, ulice nebo čtvrtě osídlované převážně Romy, kontakt Romů s majoritou byl v českých podmínkách zpravidla intenzivnější (co se týče frekvence i různosti komunikačních situací) než ve výchozím prostředí. Je tedy pravděpodobné, že zde Romové mnohem častěji naráželi na situace, které byly pro výběr jazyka komplikovanější.

Hübschmannová poukázala na různé způsoby, jakými (předpokládané) postoje majoritní českojazyčné společnosti Romy ovlivňují při rozhodování o použití určitého jazyka. Vedle poukazu na přímé zákazy používání romštiny ze strany učitelů (Hübschmannová 1976: 335) nebo sociálních pracovníků (Hübschmannová, 1999: 27), také ukazuje, že tlak na „správnou“ volbu jazyka nemusel být uplatňován jen negativně, ale také jako přátelské doporučení kolegů. V roce 1972 si poznamenala např. tuto situaci: „Paní negramotná. Mluví v práci romsky, Češky říkají: [T]aková slušná, vy už to nemáte zapotřebí mluvit r[omsky],

20 Výzkumy v lokalitách nebyly plánovány jako kvantitativně reprezentativní; zatímco některé výzkumné zprávy jsou založeny více na polořízených rozhovorech a pozorování a dotazníků z dané lokality je méně než deset, v jiných lokalitách máme objemnější dotazníkovou část – tato nerovnoměrnost samozřejmě kvantitativní výstupy značně zkresluje.

mluvte pořádně, česky!“²¹ Tyto postoje si někteří Romové internalizovali (Hübschmannová, 1999: 25; viz také níže).

V rozhovorech, které vedla Hübschmannová v sedmdesátých letech s romskými žáky na rokycanských školách (1976:333-4), zazněly pro častější výběr češtiny při komunikaci na veřejnosti tyto argumenty (vedle např. toho, že už si děti na češtinu zvykly): „Češi se zlobí, když mluvíme cikánsky; Češi se nám posmívají; aby si Češi nemysleli, že jsme taková „dubki“ (zaostálí hlupáci); aby si Češi nemysleli, že se jich straníme.“²² Naopak jiné děti užití *romštiny* na veřejnosti odůvodnily právem svůj jazyk používat: „Co je jim [Čechům] do toho, jak mluvíme; každý má právo mluvit, jak chce.“ Hübschmannová (1976: 334) tento přehled uzavírá s tím, že je to právě komunikační prostředí, které výběr jazyka ovlivňuje více než samotná kompetence v daném jazyce (v případě romských dětí z Rokycan v této době ještě běžně v romštině kompetentních).²³ Některé děti se na ulici jazykově přizpůsobily přítomné skupině, jiné se přizpůsobily své „*background group*“, jiné se rozhodly mluvit jazykem, na který si samy již více zvykly a který díky tomu v komunikaci začaly preferovat.

Pozorování a rozhovory na téma volby jazyka v komunikaci (zejména na veřejnosti) vedené během nedávných sociolingvistických výzkumů poukazují na jistou kontinuitu výše ilustrovaného nepřímého vlivu postojů majoritní společnosti (jejich anticipace, příp. internalizace). Pozorování těchto jevů přímo v terénu navíc umožňuje sledovat i různé hodnocení jazykového chování ze strany romských účastníků/ pozorovatelů popisovaných situací.

Jeden respondent (muž, 54 let, 1.mg) si stěžoval na běžnou praxi některých Romů, kteří například na autobusové zastávce přecházejí do češtiny, jakmile se v okolí vyskytne Nerom (aniž by se s tímto chtěli bavit) (zpráva z výzkumu v obci K., září 2009). Je příznačné, že jiný romský respondent (muž, cca 45 let, 1.mg) ze stejné lokality naopak nezapíral svůj odpor k použití romštiny za přítomnosti *gádžů*: „...oni [Neromové] poslouchají, co oni [Romové, kolegové v práci] mluví, mě to normálně deprimuje, a teď zvyšují hlas a baví se, jak kdyby tam nebyl nikdo, jo? To je takovej trapas jak svět.“ (tamtéž).

21 Náchod, 11-4-72.

22 Děti tedy nutně nereflektují pouze úzce vymezený vztah majority k jazyku, ale vztah majority ke skupině jako celku. Atributy vztahované majoritou na menšinovou skupinu se přenášejí také na jazyk, což jeho mluvčí často vede k upouštění od tohoto jazyka (Fishman, 1997: 59-60). Kromě toho cikánština byla nebo dodnes je považována i vzdělanějšími příslušníky majority za hantýrku a ani mnozí Romové na ni nenahlízejí jako na jazyk rovnocenný s jinými jazyky (což souvisí i s tím, že se v romštině např. neučili ani číst ani psát, nebyli – byť na základní teoretické úrovni – nikdy seznámeni s její gramatickou strukturou, ani se nesetkali s její psanou podobou).

23 V pozdějším textu (Hübschmannová, 2000) mluví autorka o tzv. „situační diglosii“.

Ještě další způsob hodnocení volby použití češtiny na úkor romštiny, respektive hodnocení právě výše zmíněné internalizace negativního postoje k romštině (potažmo vlastní identity) přeloženého do jazykového chování, poměrně běžný u lidí, kteří s ním nesouhlasí, dokládá tento zaznamenaný postoj:

...me te phirav ko Roma, tak andro kher lenca vare- jako den дума romanes, ale avri imar na. Imar avri čečhikones a keren pes sar bůhvíco. Ale andro kher jo. Ale me na. Me sar avri, avka andro kher šaj lenca dav дума. Ale on ladžan. (žena, 35 let, 2.mg; nahrávka 2007-11-19-08)²⁴

... já když chodím k Romům, tak doma, v bytě s nimi něk- jako mluví romsky, ale venku už ne. Venku už česky a dělají ze sebe bůhvíco. Ale doma jo. Ale já ne. Já se s nimi můžu bavit stejně tak venku jako i vevnitř. Ale oni se stydí.

Vnímání adekvátnosti prostředí se může lišit i mezigeneračně – dvě informantky si během náhodných rozhovorů (obec N., žena, 60 let, 1. mg, 2007; obec L., žena cca 50 let, mg, 2009) vybavily situaci, kdy je jejich vnučky napomenuly za používání romštiny během nakupování – zatímco ony samotné nebraly prostředí jako nevhodné pro užití romštiny, vnučky již nevhodnost prostředí pocítovaly natolik intenzivně, že na to samy upozornily.

Výše uvedené příklady zapadají do obecného rámce výběru jazyka u různých etnojazykových skupin s nižším statusem ve společnosti – přizpůsobení se jazyku dominantní skupiny (jazyková konvergence) bývá jedním z prostředků, jak být touto skupinou akceptován – pokud ovšem členové podřízené (*subordinate*) skupiny považují takovou akceptaci za možnou a potřebnou (Fasold, 1992: 190-191).²⁵ Užívání romštiny v přítomnosti Neromů (ačkoli jim promluvy nejsou určeny) je považováno některými Romy za nevhodné nebo neslušné a Romové, kteří v těchto situacích romsky mluví, jsou jinými Romy považováni rovněž za neslušné. Jiní Romové si takový projev „slušnosti“ vykládají jako projev studu za vlastní identitu.

Situace při výběru jazyka na veřejnosti tak může být v současnosti ještě komplikovanější, než jsme na začátku tohoto oddílu načrtli, neboť jazykové preference *background group*

24 Identifikační číslo nahrávky v archivu Semináře romistiky ÚJCA FF UK.

25 Lípa (1979: 54) se na základě svých zkušeností domnívá, že mezi usedle žijícími Romy na Slovensku bylo uchování romštiny zapříčiněno spíše jejich izolací než vědomou potřebou si jazyk uchovat. S narůstajícími kontakty s neromským prostředím a jazykem by tak samovolně docházelo k jazykové asimilaci. Je ale nutné podotknout, že Lípovy závěry mohou být ovlivněny tím, že schvaloval politiku asimilace a podporoval ji odbornými argumenty (Elšík, 2003: 54; Pavelčíková, 2004: 60).

mohou být nejednoznačné, případně nemusí být jasné, kdo je pro jedince onou *background group*, tedy skupinou, se kterou se v dané situaci identifikuje.

Zjištěná ko-existence různorodých postojů k (ne)používání romštiny mimo domácí prostředí v rámci samotných jednotlivých romských komunit a rodin má své důsledky i pro volbu metody výzkumu. Podle našich aktuálních zkušeností je např. velmi těžké získat informace o v některých lokalitách dosud reálně existujícím tlaku ze strany některých Neromů na nepoužívání romštiny v polořízeném nebo řízeném rozhovoru. Přímou elicitaci podle našeho názoru znesnadňuje mimo jiné fakt, že různé „zákazy“ používání romštiny nemusejí být samotnými mluvčími vnímány jako něco negativního. Někteří mluvčí totiž sami zastávají názor, že mluvit romsky na veřejnosti je neslušné (viz výše).

2.3 Užívání jazyka v domácím prostředí

Romština byla v diglotickém postavení v rámci tradičních komunit jazykem domácí komunikace a skupinové solidarity. Romové ovšem bydleli zpravidla na jednom místě a s Neromy se až na jasně vymezené situace příliš nestýkali. Ukázali jsme, jakým způsobem a z jakých důvodů se užívání romštiny může omezovat v přítomnosti Neromů mimo prostředí, které by mohlo být považováno za romské.

Podle Fishmana (2003: 119) je ale klíčovou doménou pro uchování jazyka rodina – v domácím prostředí a z komunikace s příbuznými a blízkými se dítě jazyk učí, do tohoto prostředí se jazyk uzavírá, když je vytlačován z jiných domén.

Hübschmannová (1976: 334, 1979: 45) ukazuje, že čeština se užívala v romských rodinách již v sedmdesátých letech i v domácím prostředí, ačkoli omezeně. Z jejich pozorování vyplývá, že romsky spolu již v této době doma mluvili především zástupci starší generace, zatímco mladší členové rodin již mezi sebou používali vedle romštiny i češtinu.

Aktuální údaje o mezigeneračním poklesu v užívání romštiny zachycuje tabulka na následující straně.

Tabulka shrnuje údaje od celkem 124 respondentů ze třinácti lokalit z výzkumů v letech 2008 a 2009. Jedná se pouze o neolašské Romy, především o (bývalé) mluvčí severocentrálních dialektů. Nejstarší respondent se narodil v r. 1930, nejmladší v roce 1993.

Sloupce zahrnují odpovědi na otázky vztahující se k míře komunikace v romštině mezi různými členy rodiny v různých generacích (od užívání jazyků mezi prarodiči respondenta po užívání jazyků mezi dětmi respondenta a dětmi těchto dětí, tedy vnoučaty respondenta). Tučně vytištěná legenda v záhlaví sloupců upozorňuje na otázky vztažené přímo k jazykovému

Užívání jazyků v rámci rodiny

	A	B	C	D	F	F	G	H	I	J	I
	prarodiče spolu	rodiče X prarodiče	rodiče spolu	respondenti X prarodiče	respondenti X rodiče	rodiče resp. X vnoučata	respondent X děti	děti resp. spolu	respondenti X vnoučata	děti resp. X partnerů	děti resp. X dětí
1 rom.	82	79	60	76	59	31	11	10	8	3	1
2 spíše r.	9	7	21	5	16	16	19	14	8	9	9
3 napůl	2	7	5	9	11	14	21	12	6	8	9
4 spíše "g."	3	5	8	4	9	19	28	13	13	8	4
5 "gadž."	7	7	13	20	24	28	26	40	20	20	26
6 nevím	4	0	0	5	0	2	0	2	2	1	0
7 různě	1	3	0	0	2	0	1	2	0	6	1
8 chybí	6	6	7	5	3	14	18	25	67	63	68
9 celkem	114	114	114	124	124	124	124	118	124	118	118

chování respondenta a odlišuje tyto otázky od těch, kde respondent referuje o komunikačním chování druhých. Vzorek u některých otázek je omezen o odpovědi získané od sourozenců (sloupce – dále jen sl. A, B, C; vždy jen jeden ze sourozenecké skupiny) nebo manželských párů (H, I, J; vždy jen žena), neboť odpovědi se v daných případech vztahují k jediné skutečnosti (např. sourozenci referují o komunikačním chování stejných rodičů).

Jednotlivé řádky znázorňují stupně škály odpovědí. Jazyky jsme rozdělili do dvou skupin – „romština“ (jakýkoli dialekt) a „gadžovština“ (jakýkoli neromský kód) – a respondenti měli charakterizovat míru užití těchto „jazyků“ u různých komunikačních partnerů na pětistupňové škále od výhradního používání romštiny po výhradní užívání „gadžovštiny“. Odpověď „různě“ (ř. 7) značí situace, kdy se užití jazyků výrazně lišilo, např. u prarodičů z matčiny a otcovy strany. Řádek „chybí“ (ř. 8) zahrnuje vedle chybějících odpovědí rovněž pro respondenta irelevantní otázky (např. pokud respondent neměl děti, sourozence, vnoučata atp.). Tmavě šedý podkres a tučně vytištěné číslice značí nejčastější hodnoty, světle šedý podkres pak další výraznější skupinu odpovědí.

Respondenti výzkumu přisuzovali častější komunikaci v romštině těm situacím, na kterých se účastní/účastnili starší osoby než samotní respondenti, tedy jejich rodiče a prarodiče.

V komunikaci respondentů s mladšími generacemi (děti, vnoučata), případně ve vzájemné komunikaci příslušníků mladších generací (děti respondentů mezi sebou, se svými dětmi ...) narůstá užití neromského kódu. Respondenti mluvili ve větším množství případů více romsky se svými prarodiči (sl. D) než se svými rodiči (sl. E), při pohledu na širší škálu (ř. 1, 2 a 3) je ovšem užití obou „kódů“ srovnatelné. Tento trend (silnější pozice prarodičů v komunikaci v romštině) se podle odpovědí posiluje v dalších generacích – i pro děti respondentů byli s ohledem na romštinu výraznějšími komunikačními partnery jejich prarodiče (sl. F) než jejich rodiče (resp. jeden z nich, tedy respondent; sl. G). Pokud již respondenti měli vnoučata, mluvili s nimi o něco častěji romsky než rodiče těchto vnoučat (tedy děti respondentů, srv. sloupce CH a J, ř. 1 a 2), nicméně obecně již v této skupině odpovědí převažuje komunikace v „gádžovštině“, tedy nejvíce v češtině.

Napříč pěti generacemi (od prarodičů respondentů k vnoučatům respondentů) je tedy jasně patrný posun v používání romského a neromského kódu v rámci rodiny. Vývoj je pro romštinu jednoznačně nepříznivý a potvrzuje předpoklad jazykové směny.

Je samozřejmě pravda, že odpovídat na otázky typu „mluvili jste s XY převážně romsky nebo ‚gádžovsky‘“ může být pro respondenta mnohdy velmi obtížné, neboť mnozí bilingvisté nemusejí v komunikaci s jinými stejně jazykově vybavenými bilingvisty vždy reflektovat, jakým jazykem právě hovoří. Na výsledky se ale nemusíme dívat pouze jako na odraz komunikačních situací samotných, ale jako na odraz toho, komu je romština přisuzována (tedy častěji starším lidem než je respondent) a komu ne. Nepřímo o tomto jevu může svědčit i pozorování ze dvou lokalit – romští informátoři zde tvrdili, že ve městě „umí romsky všichni Romové“, ačkoli z předchozího výzkumu bylo patrné, že v nejmladší generaci je kompetence v romštině velmi výjimečná. Děti tak nebyly v kontextu otázky na znalost romštiny počítány mezi „všechny Romy“.

2.3.1 Modely akvizice jazyků

Jak jsme již uvedli, lze předpokládat, že v romských komunitách či lokalitách na Slovensku před příchodem Romů do českých zemí byly děti vystaveny v domácím prostředí výhradně romštině (mluvili tak s nimi i mezi sebou rodiče i ostatní v jejich okolí), majoritnímu kódu se učily v 6 – 7 letech. U Romů, kteří přicházejí bydlet do ČR v posledních desetiletích z oblastí, kde je mezigenerační kontinuita jazyka dosud nenarušena, lze ale dodnes předpokládat romštinu jako mateřský jazyk.

Proměny i v oblasti modelů nabývání/akvizice jazyků mezi Romy přesídlujícími po druhé světové válce do české části tehdejšího Československa zaznamenala Hübschmannová již v sedmdesátých letech. Co se týče nejmladší generace romských dětí, rozeznává ve své studii

dva typy bilingvismu – bilingvismus s dominancí romštiny, který se v počátku školní docházky projevuje v podstatě jako monolingvismus v romštině, a bilingvismus s dominancí romského etnolektu češtiny. Ten vzniká v situacích, kdy rodiče na děti mluví češtinou se silnými interferencemi romštiny a původních slovenských dialektů, ačkoli mezi sebou mohou dále používat romštinu. Děti tak znají romštinu pasivně – nezapojují se do komunikace, ale poslouchají (Kára 1975: 114-117).

Podobný model je i v současnosti (vedle modelů dalších) sledovatelný. Velmi dobrou míru porozumění u dítěte, které je zvyklé s rodiči mluvit pouze česky, můžeme demonstrovat nahrávkou (nahrávka 2008-10-06-01) z nedávných sociolingvistických výzkumů, která zachycuje spontánní konverzaci mezi devítiletým Milanem (M) narozeným v ČR a jeho rodiči (MO – 34 let, 1. mg; MM – cca 34 let, 1. mg), kteří se narodili na východním Slovensku, přičemž Milanův otec (MO) zde i delší dobu žil:

- 1 *Milan (M): ...a to céděčko za sto korun, já chci hokej!*
- 2 Milanův otec (MO): Milan, hin tut plejstejšni, te bi tut na elas, ta čak le, ale hin tut²⁶.
- 3 *M: Já chci dvoje.*
- 4 MO: Ta me imar cindom *čtvery plejstejšny*.
- 5 *M: Ale nešly mi.*
- 6 MO: *Ale šly*, akurat furt kames feder.
- 7 *M: Já chci hokej.*
- 8 MO: ((k výzkumníkovi)) Cindom leske nevi *uplně, dvojka, plejstejšny*, gejl'am andre buti, než
- 9 avlam, ta imar phagerde.
- 10 *M: Ale někdo mi je rozbil, ne já, jsem si nerozbil.*
- 11 MO: *Ale víš co...*
- 12 _____
- 13 MO: Furt kamehas feder.

26 Překlad romských replik (čísla odkazují na řádky, kurzíva na užití češtiny v původní replice) – 2 Milane, plejstejšny máš, kdybys neměl, tak si klidně vezmi, ale máš; 4 Vždyť já už koupil *čtvery plejstejšny*; 6 *Ale šly*, akorát chceš pořád lepší; 8-9 Koupil jsem mu úplně nové, dvojku plejstejšny, šli jsme do práce a než jsme se vrátili, už byly rozbité; 13 Pořád bys chtěl lepší; 21 Ale nemůžu/nemůžeme; 23 Ti říkám, Šukovi zase přeskočilo; 25 Chcete zase prodat céděčko nebo co chcete?; 27 Tak běž, kup si to, běž.

- 14 *M: Já chci hokej, já chci hokej. A za dvěsta padesát mi koupíš céděčko ____?*
- 15 *MO: Céděčko jo.*
- 16 *M: A kdy?*
- 17 *MO: Jsem nebral ještě výplatu.*
- 18 *M: Až máma dostane.*
- 19 *MO: Tak koupíme až dostane máma, no.*
- 20 *M: Mam_, koupíš mi ____*
- 21 *Matka M (MM): Ale naši ____*
- 22 *M: ale já nechci, já chci céděčko.*
- 23 *MM: Phenav tuke, le Šukeske_(pa)le prechučila.*
- 24 *____*
- 25 *MM: Cedečko pale bikenen kamen, abo so kamen?*
- 26 *M: Já chci koupit...*
- 27 *MM: Ta dža, cin tuke, dža.*
- 28 *M: Já nemám peníze*

Milan mluví s oběma svými rodiči česky (bez výraznějších odchylek od obecné češtiny), ti ale na něj v dané situaci mluví až na krátká přepnutí romsky²⁷. Milan všem replikám rozumí, ať již jsou směřovány vůči němu nebo jsou adresovány návštěvě (8-9) jako vysvětlení situace. Výměna replik je na nahrávce velmi rychlá. Z rozhovoru s otcem vyplynulo, že s manželkou mluví na své syny spíše česky, mezi sebou a s příbuznými, se kterými sdílejí dům, se ovšem baví romsky. Starší děti příbuzných, kteří vyrůstali v podobném jazykovém prostředí, se v současnosti (13-16 let) běžně zapojují do rozhovorů v romštině a romštinu užívají i mezi sebou. Původní pasivní kompetence v romštině se tedy postupem času může rozvinout v kompetenci aktivní, pokud se v domácím prostředí běžně romsky mluví. Stejně tak ale může platit, že dítě vychovávané v češtině si tento jazyk ve škole ještě dále posílí a začne „češtinu nosit domů“, jak to pojmenovali někteří respondenti – začnou ovlivňovat jazykové prostředí v domácnosti a vyžadovat komunikaci v češtině.

27 Přepnutí vlastně obsahuje téměř každá replika MO, i tak ale v celém dialogu převažuje ze strany rodičů romština. Přepnutí mají charakter citátových slov (4-8), jindy okamžitých emotivních reakcí na předchozí repliku M (6, 11), které jsou někdy dále rozvíjeny v romštině (6) – použití češtiny v okamžitých reakcích může signalizovat, že rodiče (nebo alespoň otec) se synem mluví obvykle česky (viz také dále), úryvek má nicméně ukázat především to, že syn romštině rozumí a na romštinu svých rodičů bez zaváhání adekvátně reaguje v češtině.

Akviziční model romštiny v raném období obecně vzato závisí na kompetenci rodičů v romštině a užívání romštiny ve vzájemné komunikaci rodičů, dětí a širšího okolí (Červenka, Kubaník, Sadílková 2009: 44-48). Pokud romština není dominantním jazykem rodičů, je pravděpodobné, že na děti nebudou romsky mluvit. To znamená, že i když rodiče budou *schopni* romsky mluvit, aktivní použití jazyka pro ně ale nebude přirozené (např. proto, že v mládí mluvili pravidelně romsky jen s prarodiči, se svými vrstevníky pak mluvili většinou česky), nebudou pravděpodobně romsky mluvit ani na své děti.

Komplikovanější situace může vyvstat tehdy, když je romština dominantním jazykem jen pro jednoho z rodičů (ať už proto, že v rodině jednoho partnera došlo ke ztrátě jazyka nebo proto, že měl z různých důvodů k romštině omezený přístup) – stává se, že v takovém páru se v romštině méně kompetentní partner jazyk doučí (např. díky tomu / proto, že se romsky často mluví v rodině druhého partnera), nemusí to ale znamenat, že společně budou romsky mluvit na své děti. Obdobná situace může nastat u párů, ve kterých jsou oba rodiče v romštině kompetentní, nicméně jejich dialekty jsou výrazně odlišné – jeden z partnerů může (do jisté míry) přejít na dialekt druhého partnera²⁸, případně může ve vzájemné komunikaci převážit sdílený majoritní jazyk.²⁹

Rodiče samozřejmě nejsou jediným zdrojem akvizice jazyka – rozhodující roli hraje v raném věku dítěte také širší jazykové prostředí (příbuzní a známí, kteří jsou s dítětem často v kontaktu, kteří mluví na ně nebo s lidmi v jeho okolí), později také vrstevníci. Jak jsme již ukázali, dítě se jazyk může naučit a začít jej později používat i v případech, kdy na ně tímto jazykem nemluví samotní rodiče, jazyk nicméně v jeho přítomnosti běžně používají oni i další lidé. V současné době mohou hrát významnější roli pro akvizici *romštiny* ne rodiče, ale prarodiče dětí, pokud jsou s nimi pravidelně v kontaktu nebo se dokonce výrazně podíleli na výchově dětí³⁰ – mladší respondenti v nedávných sociolingvistických výzkumech nezřídka uvádějí starší Romy (často své prarodiče) jako klíčové partnery pro komunikaci v romštině.

28 Pravděpodobně na dialekt v místě obvyklejší (Hübschmannová, 2000) – z tohoto předpokladu lze vyvozovat, že současná jazyková situace se bude v ČR lišit u mluvčích jihocentrálních a severocentrálních romských dialektů – jelikož většina Romů žije na Slovensku v oblastech, kde se mluví severocentrálními dialekty a z těchto oblastí také přicházelo nejvíce Romů do českých a moravských obcí, je pravděpodobné, že ve většině (původně) dialektně smíšených lokalitách ČR se severocentrální dialekt buď naučili, nebo na něj z velké míry přešli (např. v případě sňatku) – konkrétní příklady viz (Elsík 2003: 52).

29 Takovou situaci jsme zaznamenali například v rodině vzniklé z manželství olašského Roma a neolašské Romky – jejich děti různého věku romsky spíše rozuměly, mezi sebou ani s rodiči ale romsky nemluvíly.

30 Může se tak stát u dětí mladých rodičů, kdy nově vzniklá rodina ještě nemá kde bydlet, bydlí tedy u rodičů jednoho z partnerů a ti se podílejí výrazněji na výchově jejich dítěte – situace se může výrazně změnit, když se mladá rodina odstěhuje a v nové domácnosti vychovává další děti – úroveň romštiny mezi sourozenci se tak může výrazně lišit, k čemuž ale přispívají i další faktory.

2.3.2 Vliv školy

Přechod na češtinu, který se postupně začal projevat i v domácím prostředí v komunikaci mezi Romy nebyl zapříčiněn pouze více či méně spontánní jazykovou konvergencí k mluvčím češtiny. Existují rovněž příklady velmi konkrétního tlaku na jazykové chování Romů, například sankce, které uplatňovali učitelé vůči romským dětem – Hübschmannová (1976: 335) během svého výzkumu zaznamenala, že se zákazem mluvit romsky ve škole se setkaly všechny děti, které oslovila, v Českém Krumlově se podle svědectví autorky vybírala korunová pokuta za každé romské slovo (tamtéž). Jak uvádí na různých příkladech Crystal (2002: 84–86), podobné praktiky vedou k tomu, že jazyková skupina začne vnímat svůj mateřský jazyk jako něco nebezpečného, stydí se za něj a přestává tímto jazykem mluvit na děti, aby je ušetřila budoucího ponížení.

Během sociolingvistických výzkumu, jejichž součástí byly i návštěvy škol, jsme se setkali s tím, že v místech, kde ještě děti běžně romsky mluví, se situace v tomto ohledu příliš nezměnila – během aktivit se skupinou dětí, které probíhaly v romštině (viz níže), vstoupila do třídy učitelka a udiveně konstatovala: „My jim to tady zakazujeme a vy se tady s nima bavíte!“ (jazykové hry na škole v K., červen 2008). Na jiné škole s naprostou většinou dětí, pro které je romština mateřským jazykem, vyplynula z rozhovoru s vedením školy skutečnost, že rodičům je zde stále doporučováno, aby na děti romsky nemluvíli (jazykové hry na škole ve V., červen 2009). Rodiče se v tomto městě doporučením evidentně (alespoň dosud) neřídí³¹ – samotné intervence ze strany školy tedy rovněž nejsou jediným faktorem, který by sám o sobě vedl k upouštění od používání jazyka. Je nicméně pravda, že je mezi dnešními rodiči romských dětí v České republice poměrně sdílené přesvědčení, že na děti by se mělo v předškolním věku mluvit česky, aby se děti vyhnuly jazykové bariéře při nástupu do školy. Vedle úplného vypuštění romštiny v komunikaci s dítětem jsme se opakovaně setkali s tím, že se rodiče dětí hodlali k romštině vrátit po nástupu dítěte do školy (Červenka, Kubaník, Sadílková, 2009: 46). V praktické rovině této strategii může později bránit upevnění češtiny v jazykovém repertoáru dítěte po nástupu do školy, které někdy vede k tomu, že si dítě vyměňuje komunikaci v češtině u dalších členů domácnosti (viz také výše). Strategie „odkládání romštiny“ ovšem vyjadřuje také to, že někteří Romové, ačkoli jazyk z různých důvodů nepředávají, vnímají romštinu jako určitou hodnotu a její mizení alespoň na úrovni pocitové jako ztrátu.

31 Je nutné podotknout, že se nejedná o děti aktuálních migrantů – do města začaly jejich rodiny přicházet v šedesátých letech v zásadě z jediné výchozí lokality a vytvořily zde poměrně kompaktní společenství, které udržuje kontakty s příbuznými ve výchozí lokalitě, případně s migranty z této lokality v zahraničí.

2.5 Postoje k jazyku

Postoje bývají v literatuře (Edwards 1994, Garrett 2007) definovány jako schopnost reagovat vstřícně nebo zamítavě na skupinu jevů. Tato schopnost se skládá ze tří složek – kognitivní (myšlenky, stereotypy, přesvědčení / *beliefs*), afektivní (pocity, hodnocení) a behaviorální (jednání). Vztah poslední složky ke dvěma předchozím není nijak jednoznačný – myšlenky a pocity se například nemusí vždy odrazit v jednání. Výzkumy jazykových postojů využívají nejčastěji dotazníky (které mohou ukázat spíše na kognitivní složku než na postoje jako celek), různých experimentálních testů, omezeně také metod kulturně antropologických (pozorování), případně metod analýzy diskurzu. V sociolingvistických výzkumech romštiny jsme pracovali s dotazníky a pozorováním, přičemž větší význam v této kapitole přikládáme postojům vypořádaným z jednání osob.

Postojové stránky jsme se v tomto textu dotkli již několikrát, především ve smyslu negativních postojů vůči vlastnímu jazyku – některé případy jazykové konvergence můžeme interpretovat jako vnímání vlastního jazyka jako něčeho nevhodného. Stejně tak rozhodnutí nemluvit na vlastní děti romsky má svou výraznou postojovou dimenzi, podporovanou dalšími často sdílenými názory, např. že romština k ničemu není, neboť se díky její znalosti nelze v životě nijak uplatnit, případně že současná akvizice dvou jazyků dítě mate.

Reprezentací jazykových postojů jsou ale i případy sankcí za nevhodné užívání jazyka či absence těchto sankcí. Během rozhovoru s mladými Romy (oba cca 25 let, 1. mg), kteří žijí v jednom moravském městě přibližně 10 let, nicméně mají stále živý kontakt s rodinou na Slovensku, zmínil jeden z nich, že kdyby dnes promluvil „gádžovsky“ v osadě, odkud pochází, hned by ho někdo okřiknul *Kalo muj, sar des duma, gadžo sal abo so, keres tutar gadžo abo so?* „Černá hubo, jak to mluvíš, jsi gádžo nebo co, děláš ze sebe gádže nebo co?“ (nahrávka 2009-09-09-02). Mezi Romy ve městě, kde nyní žije, si ničeho takového nevšimnul – za užívání češtiny mezi místními Romy nejsou žádné společenské sankce. Prozatímní opakovaná pozorování mezi Romy ve zmíněné lokalitě toto potvrzují – jazyky se v komunikaci různě mísí, zdá se, že v běžné komunikaci je výběr jazyka nezávislý např. na stáří mluvčího.

Na druhou stranu ovšem alespoň v deklaratorní rovině se někteří respondenti v našich výzkumech vyjadřovali kriticky k neznalosti romštiny u jiných Romů – minimálně je taková neznalost brána jako přitěžující okolnost u Romů, na které se respondent díval kriticky i v jiných ohledech. Častý výrok padající v těchto situacích bychom mohli parafrázovat takto: „Je černý jak bota, ale cigánsky neumí ani slovo.“ Různí „nemluví“ bývají v těchto odsudcích zpravidla „výrazně tmaví“ (viz také příklad výše) – neznalost jazyka je tak brána jako snaha

zbavit se „cejchu cikánství“, tedy vlastní identity symbolizované „černou kůží“, přičemž zdůrazňování onoho kontrastu může symbolizovat naivitu snahy zakrýt své romství, nebo také zesílením romského autostereotypu spojeného s barvou pleti zdůraznit odsudek svévolného opouštění komunity. Stává se tak, že někteří Romové, kteří již romsky neumí, zažili situace, kdy jim neznalost byla vytykána a byla určitou bariérou pro přijetí (a zároveň pro některé z nich důvodem, proč je dobré romsky umět).

Jakkoli je tedy užívání romštiny na veřejnosti i v domácnostech v mnoha případech na ústupu, neznamená to, že by romština byla vnímána jako neutrální či bezvýznamná hodnota. Jazyk je vnímán jako prvek romské identity, i když nikoli jako prvek nezbytný – jako Romové jsou bráni i ti, kteří romsky neumí.

Pokud bychom jazyk rozdělili na komunikační a symbolickou složku (Edwards, 1994: 114), můžeme vyslovit hypotézu, že pokles v užívání romštiny mezi Romy není přímo úměrný poklesu významu romštiny pro Romy na úrovni symbolické. Někdy jsme dokonce svědky nepřímé úměry mezi kompetencí v romštině a užíváním romismů v češtině, právě ze symbolických důvodů – tuto možnost naznačuje i Bořkovcová (2006: 108).

Neustupný (1992: 20) zkraje devadesátých let hypoteticky uvažoval nad tím, jestli pokles v užívání jazyka nebude zastaven potenciální vlnou emancipace Romů. Je pravda, že někteří Romové mohou nutnost kompetence v romštině v dnešní době hájit právě jako důležitou symbolickou hodnotu:

A pre soste le Romeske romaňi čhib palik?

((důrazně)) No mušinel te ... no protože te me som romaňi, čhaj, sako džanel, že som Romňi, tak prostě kamel, kaj te džanel, že peskeri duma me džanav, protože te phenava, te me džava darekaj a phenava, že som romaňi a že na džanav peskeri duma, ta mange phenena: „Tak so sal za Romňi, te imar na džanes peskeri duma?“ (nahrávka 2007-07-14-01; 23 let, 3. mg)

A k čemu je potom Romovi romština?

(důrazně) No musí ... no protože když jsem romská holka, každéj ví, že jsem Romka, tak je prostě nutný, aby věděl, že znám svůj jazyk, protože když řeknu, když někam půjdu a řeknu, že jsem Romka a že neznám svůj jazyk, tak mi řeknou: „Tak co jsi to za Romku, když už neznáš svůj jazyk?“

V tomto úryvku je jazyk poměrně jasně spojen s identitou, je to jeden z prvků, jak „obhájit“ svou romskou identitu před okolím. Je možné se domnívat, že za touto myšlenkou stojí úvaha, že skupina se definuje především jazykem, přičemž důležitou roli může hrát

také vnímání tohoto modelu u majority – tedy že Češi mají svůj jazyk, Romové mají rovněž svůj jazyk. Důležitost symbolické roviny jazyka může dokládat i pozorování jednoho z (neromských) výzkumníků, který si všiml rostoucí averze vůči své osobě ze strany některých mladých Romů ve zkoumané lokalitě. Později, když se výzkumník s mladšími Romy lépe seznámil, vysvětlili mu, že averze byla způsobena tím, že se s respondenty bavil romsky (pokud uměli), tedy jazykem, který již mladá generace ve městě neovládala aktivně – mladí se svým způsobem v konfrontaci s neromským mluvčím romštiny cítili okradeni o tento prvek identity. Jedna respondentka se k tomuto rozporu vyjádřila následovně: „Mně to přijde divný, prostě, vůči nám [Romům] jako, že mluví [romsky] voni [Neromové]. Že nám rozumí. Že nemůžeme mluvit jenom my romsky... Je to špatný. Mně se to nelíbí,“ (Houdek, 2008: 82). Respondentka přitom podle autora romsky nanejvýš rozumí, není tedy schopná samostatného projevu v romštině.

Dalším důvodem zmiňované averze, který s předešlým částečně souvisí, mohla být skutečnost, že starší Romové dávali mladého Neroma za příklad toho, jak by měli mladí romsky umět.³²

Pokud je ale jazyk vnímán především jako symbolická reprezentace romství, nikoli jako potřebné médium komunikace, může se stát, že se „jazyková materie“ redukuje na prostředky, které budou pro plnění této funkce dostačující – takový pohled nabízí Matras et. al. (Matras, Gardner, Jones 2007) jako možnou verzi vzniku pararomštiny v Anglii.

Jeden z respondentů (muž, 37 let, 2.mg) například vyjádřil svůj názor na předávání romštiny následovně (parafráze): „Já po dětech taky nechci, aby uměly romsky, ten základ být musí, to jo, aby věděl, že je Rom, že není gádžo.“ (2009-09-07-01)

Otázkou do budoucna tedy zůstává, jak si Romové v komunikační praxi určí onen potřebný *základ*. Je možné, že tuto praxi již sledujeme v projevu mladých (i starších) Romů, využívajících z romštiny pouze vybraná slova a fráze, kterými prokládají promluvy vedené v češtině. Jako specifický kód, se kterým se Romové mohou identifikovat, může fungovat také etnolekt (Bořkovcová 2006: 114-115), existující v jazykové výbavě jedince již paralelně vedle místní variety češtiny, přičemž mluvčí je schopen mezi těmito kódy přepínat.

32 O tomto případě by se dalo uvažovat také jako o důkazu klesající autority starších, projevovanou zde v jazykovém chování. V tradičnější komunitě slovenských Romů bychom mohli od mladých Romů očekávat spíše kladné přijetí romštiny výzkumníka, jehož starší generace rodiny za romštinu pochválila.

2.6 Užití jazyka pro specifické účely

Některé příklady zachycené během sociolingvistických výzkumů v poslední době dokazují, že romština není jako prvek identity pouze vnímána, ale i využívána.

Romská terénní sociální pracovnice (28 let, 3.mg) v jednom menším městě, která obvykle romsky nemluví, používá tento jazyk k navázání důvěrného vztahu se svými klienty, kteří ji (snad kvůli úřední pozici) jako Romku nebrali – použití romštiny tak prolamovalo počáteční bariéry (zpráva z výzkumu v K. L., říjen-listopad 2008). V jiném městě jsme zaznamenali přesně opačnou strategii, svědčící ovšem o totožném vnímání funkce jazyka – romská terénní sociální pracovnice (42 let, 1.mg) se spontánně zmínila o tom, že ačkoli romsky mluví (a romsky mluvila i s výzkumníci), se svými klienty záměrně romštinu nepoužívá, aby s nimi ne navazovala bližší vztah, než je nutné – obávala se toho, že kdyby ji její klienti považovali za přítelkyni, jistě by od ní žádali různé služby a výhody. Žádala tedy výzkumnice, aby si informaci o tom, že romsky umí, nechaly pro sebe. Jedna z Romek ve městě potom výzkumníci mezi řeči potvrdila, že si skutečně není jistá, zda zmíněná dáma v romštině kompetentní je (zpráva z výzkumu v K., září 2009).

Dalším příkladem tohoto druhu mohou být svědectví romských terénních pracovníků, kteří pracují s drogově závislými Romy v pražských ulicích (Berkyová 2009: 16 – 17) a romštinu v komunikaci s nimi používají záměrně:

„To nieje o tom, že s nimi hovorím *romanes* len tak, aby som ukázal, že to viem. Ide o ten spôsob. Nie reč, ale spôsob, akým mu to hovorím, aby cítil, že som tiež ako on, Róm, ale to, čo robí, neschvaľujem a nikdy nebudem.“

[...]

„... a ja mu hovorím: *Dikh pre peste, tu pes na džanes te morel, te urel? Tu pes na ladžas?*³³ Jo, ale ja mu to nehovorím, aby mi iný pracovník alebo gádzovia nerozumeli, ale preto, aby si uvedomil, kým je. Že je Róm. A takmer vždy sa stane, že na druhý deň skutočne príde za mnou a ja vidím, že je umytý, v čistom oblečený [...] a to poteší [...] môžem si dovoliť povedať im to takýmto spôsobom, lebo som Rómka, staršia [...] som pre nich ako mama. Moji kolegovia by si to dovoliť nemohli. Naši Romáci by ich poslali niekam.“

Respondenti tedy byli schopni reflektovat diskurzivní využití přepínání kódů, kterým se snaží navodit vztah důvěry, upozornit na společný prvek identity mezi sebou a klientem

33 Podívej se na sebe, ty se neumíš umýt a obléct? To se nestydíš?

a díky tomu docílit požadovaných výsledků. Oba citovaní také okrajově zmiňují další možné motivace k užití jazyka – ukázat, že romsky umím, případně použít romštinu jako tajný jazyk nesrozumitelný gádžům.

Použití romštiny jako tajného a v dané situaci okolí nesrozumitelného jazyka lze zařadit rovněž mezi „specifická užití jazyka“. Ačkoli tuto funkci plnila romština patrně vždy³⁴, v současnosti se v některých lokalitách a pro některé Romy stává tato doména klíčovou motivací pro aktivaci kompetence v romštině. Konverzace ale nemusí být nutně namířená proti Neromům – Romové mohou díky nesrozumitelnosti jazyka sdílet intimní informace (manželské hádky, vyjádření strachu...) a oddělit je od prostředí, které vnímají pro tyto situace jako nevhodné (rušné náměstí, nemocnice...).

2.7 Současná kompetence v romštině

Popsaná situace v užívání a mezigeneračním předávání romštiny i v postojích k jazyku se odráží a je spojená s mírou kompetence v romštině, co se týče kvality znalosti jazyka (od schopnosti bez problémů jazyk používat po neschopnost porozumět jazyku) i počtu Romů, kteří ještě mají v jazyce nějakou kompetenci.

Výzkum, z něhož jsme čerpali poznatky v předchozí části textu, byl zahájen pokusem o odhad kompetence v romštině u romských dětí na základních školách. Jak již bylo zmíněno, v letech 2008–2009 jsme na 71 školách ve 44 městech po celé ČR uspořádali jazykové hry v romštině, jichž se zúčastnilo celkem 1168 romských dětí.

Dvojice výzkumníků měla zařadit skupinu cca deseti dětí do čtyř předem určených kategorií kompetence³⁵ na základě projevu dětí při různých jazykově zaměřených aktivitách – od volného rozhovoru přes poslechový test až po schopnost dětí domyslet a smysluplně uzavřít v romštině načatou větu. Výzkumníci mohli svůj úsudek z místa poupravit při přepisu nahrávky, která se během aktivit pořizovala a do svého hodnocení zahrnovali i případnou další komunikační zkušenost s dětmi mimo rámec popisovaných aktivit.

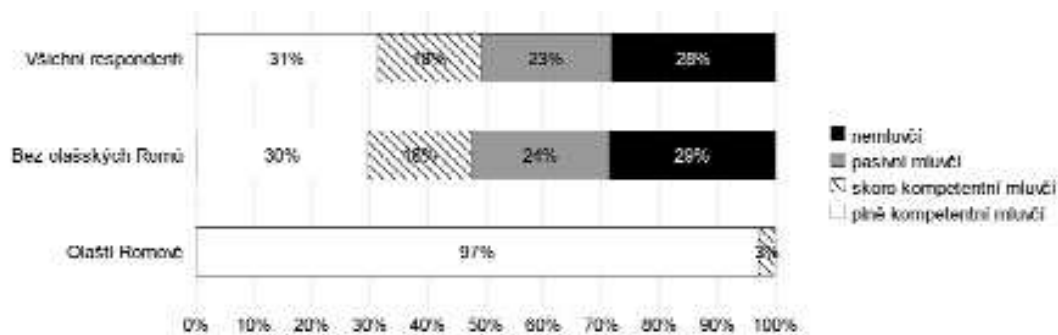
34 Důkazem mohou být romská slova, jejichž vznik je velmi pravděpodobně motivován srozumitelností dosud užívaného synonyma neromskému okolí.

35 1 – „plně kompetentní mluvčí“ – mluví romsky bez obtíží a gramatických chyb, během her napovídá ostatním atp.; 2 – „skoro kompetentní mluvčí“ – bez problémů rozumí mluvenému projevu, v aktivním užívání ovšem chybí, hledá slova; 3 – „pasivní mluvčí“ – romštinu ovládá pouze pasivně, úroveň porozumění je ovšem nižší než u kategorie 2, není schopen aktivního projevu v romštině; 4 – romštinu ovládá maximálně na úrovni základních slov a frází.

Od vstupu výzkumníků do třídy probíhala komunikace z jejich strany v ideálním případě v romštině, přičemž pokud došlo k očividnému nepochopení na straně dětí, přepínali výzkumníci do češtiny. Za jednotlivé aktivity (kromě volných rozhovorů) děti získávaly body. Soutěžilo se o hudební CD, což mělo účastníky motivovat k co největšímu užití romštiny – za užití romštiny totiž získávali větší bodové ohodnocení než za užití češtiny. I užití češtiny v odpovědi bylo ale ve většině případů důležitou indicií schopnosti porozumět projevu v romštině.

Po skončení her byly vedeny rovněž rozhovory s asistenty pedagoga nebo přímo pedagogy na škole, které se týkaly jejich obeznámenosti s jazykovým prostředím v rodinách, našich předběžných závěrů o kompetenci dětí a osobnostních charakteristik zúčastněných dětí (podrobněji k metodologii jazykových her a jejím limitům viz Kubaník 2010: 31-37; Červenka, Kubaník, Sadílková 2009: 8-12, 44)³⁶.

Výsledky jazykových her ukázaly, že mezi romskými dětmi na základních školách existuje přibližně třetina těch, kteří romštinu ovládají plynule, třetina dětí naopak ovládá romštinu na úrovni základních vět a frází, poslední třetina se pak, co se týče kompetence v romštině, pohybuje mezi těmito dvěma póly – od dětí, které romštině běžně rozumí a dokážou romštinu omezeně použít i v aktivním projevu, po děti, které romštině rozumí jen částečně.

36 K hlavním limitům metodologie patří závislost na individuálním soudu výzkumného páru, který je v rámci aktivit vystaven množství vjemů, závislost na aktivním přístupu dítěte k soutěžím, nastavení obtížnosti soutěží spíše na základní úroveň kompetence. Metodologie ovšem obsahuje také prvky vyvažující tyto negativní faktory – tým výzkumníků byl poměrně úzký (většina dětí byla hodnocena za účasti některého či obou z pětice nejangažovanějších výzkumníků) a složité situace v zařazení dětí do kategorií kompetence řešil opakovaně; děti byly motivovány soutěžním charakterem aktivit; plná kompetence v romštině mohla být projevena v úvodní konverzaci.

Graf uvádí výsledky zvláště pro olašské a neolašské děti zastoupené ve vzorku a pro celkový vzorek. Zastoupení olašských dětí bylo však ve vzorku minimální (35 z celkem 1168 dětí, tedy 3%). Dle našich předchozích i paralelních zkušeností ovšem odpovídá výrazně častější plná kompetence v romštině u olašských dětí realitě.

Odhad až třetiny romských dětí schopných aktivního projevu v romštině sice potvrzuje očekávaný negativní trend v mezigeneračním předávání jazyka, rozhodně ale převýšil naše původní očekávání. I při omezení vzorku v souvislosti s hlavními limity metodologie (velikost skupin a zkušenost výzkumníka s aplikací metodologie) zůstává rozvržení určených stupňů kompetence v rámci vzorku přibližně stejné. Lze tedy odhadovat, že v současné generaci romských dětí školního věku se sice nejčastěji setkáme s různou mírou pasivní kompetence v romštině (kategorie 2 a 3), u přibližně 30% romských dětí lze ale předpokládat aktivní kompetenci v jazyce, u dalších zhruba 30% naopak kompetenci velmi nízkou. Tento odhad se ale netýká dětí z rodin olašských Romů, u kterých převládá aktivní kompetence v jazyce.

Kompetenci dětí v romštině jsme mohli srovnávat s dalšími údaji, které jsme o dětech zjistili během volné konverzace nebo během polořízených rozhovorů s pedagogickým personálem. Není překvapivé, že míra kompetence v romštině je u dětí přímo úměrná tomu, jestli se v rodině dítěte romština užívá – z rodin, kde alespoň jeden z rodičů uměl romsky, bylo 40 % dětí hodnoceno jako plně kompetentní mluvčí. Na druhou stranu to znamená, že 60 % dětí z takových domácností bylo hodnoceno jinak než jako plně kompetentní mluvčí. Nebylo také výjimkou, že sourozenci, kteří se jazykových her účastnili (ve vzorku jsme zaznamenali 72 sourozeneckých skupin), byli výzkumníky zařazeni do různých kategorií kompetence (platí to pro 21 sourozeneckých skupin, tedy necelou třetinu). Jelikož tyto rozdíly nebylo možné jednoznačně usouvztažnit s věkem dítěte – starší sourozenec ne vždy uměl lépe romsky než sourozenec mladší – je nutné vedle specifické rodinné situace zvažovat v procesu učení se romštiny i roli různých volných faktorů, případně individuálního jazykového nadání.³⁷

Ačkoli se věk neukázal jako klíčový faktor pro vysvětlení rozdílné kompetence u sourozenců, u celého vzorku je jasná tendence zvyšování kompetence v romštině s rostoucím věkem. Nikoli ovšem v tom smyslu, že by mezigenerační pokles kompetence v romštině byl

37 Lze samozřejmě zvážit i chybu ze strany výzkumníka – odhad kompetence byl nakonec vždy otázkou řízeného úsudku dvou výzkumníků. Některé děti se umělé situaci (komunikace s Neromem v romštině ve školním prostředí) přizpůsobily, jiné s tím mohly mít větší problém, což se mohlo odrazit i v hodnocení kompetence sourozenců. Je ale potřeba rovněž brát v úvahu, že sourozence vždy hodnotili titíž výzkumníci v jeden den, buď krátce po sobě nebo (pokud byli sourozenci spolužáky) v rámci jedné skupiny, což je pro hodnověrnost těchto zjištění rovněž důležitý faktor.

patrný již při srovnání prvního a druhého stupně základní školy. Naše srovnání může být spíše dalším důkazem pro předpoklad, že romština sice opouští roli dominantního mateřského jazyka, na druhou stranu má stále ještě důležitou funkci v komunikaci mezi Romy, a ti se ji učí v průběhu života. Dlouhodobá akvizice romštiny (završená v pubertě) zřejmě probíhá v míře, kterou jsme u neolašských Romů v ČR nepředpokládali.

Určitou úlohu v tomto procesu může hrát také koncentrace romských dětí na škole – na školách s vyšší koncentrací romských dětí byli účastníci her častěji schopni aktivního použití romštiny než na školách, na které romské děti nechodily v takové míře.³⁸ To by mohlo naznačovat důležitý vliv vrstevnické skupiny na akvizici romštiny³⁹. Míru kompetence v souvislosti s rostoucím věkem lze ale interpretovat i jinak – pokud rodiče mluvili na dítě v předškolním věku česky s tím, že romštinu zapojí po nástupu dítěte do školy, může se na kompetenci projevit tento vliv. Pokud je v okolí nastaven jazykový úzus tak, že dospělí se mezi sebou baví romsky, ale na děti se mluví česky, je možné počítat i s tím, že dítě je s rostoucím věkem čím dál více vtahováno do komunikace mezi dospělými. Je také možné, že starší dítě si vyjasňuje otázky sebeurčení a nabývanou romskou identitu častěji projevuje navenek také používáním romštiny (ať už pouze v rámci her nebo i mimo tuto umělou situaci).

3. Budoucnost severocentrální romštiny v ČR

Současná míra kompetence v romštině (a připomeňme opět, že máme na mysli „neolašské“ Romy) je dána pravděpodobně jednak poklesem užívání jazyka mezi Romy, jednak různými strategiemi v předávání romštiny dětem, které zpravidla posunují dříve brzkou akvizici romštiny na pozdější období.

Na poklesu užívání se podílela řada faktorů spojených s kulturními změnami, které proběhly v souvislosti s příchodem slovenských Romů do českých a moravských obcí, zejména roztroušením příbuzenských celků, které dříve žily na kompaktním území, a mnohem větším

38 Toto je samozřejmě pouze shrnutí celkových výsledků. Zaznamenali jsme rovněž několik případů, kdy spádová škola pro místní „romské ghetto“, na kterou chodily pouze romské děti, měla podstatně horší výsledky, co se týče kompetence dětí v romštině, než jiné školy ve městě, na kterých jsme hry rovněž pořádali. Je také nutné podotknout, že i na školách s maximálně 10% podílem romských dětí mezi žáky byla celá 1/5 dětí schopna aktivního projevu v romštině.

39 Nemusí to ovšem nutně souviset přímo s akvizicí: děti z třídy s více Romy mohly být jen zvyklé mluvit před sebou romsky i ve školním prostředí, protože i v přeci jen nepříliš přirozené situaci hodiny jazykových her do komunikace v romštině přešly snáze, než shromážděné děti z různých ročníků, které jsou běžně ve škole jako Romové v izolaci.

kontaktem s Neromy a majoritním jazykem. Ze zmíněných faktorů rozhodně nelze vyjímát ani letitou politiku asimilace Romů, jejíž důležitou součástí byla i cílená asimilace jazyková.

Na internalizaci přesvědčení, že by se děti měly učit nejdříve česky, měla jistě velký vliv škola, případně pracovníci jiných státních institucí, kteří rodičům doporučovali (na děti) nemluvit romsky. Ve škole si pak děti v jazykovém repertoáru upevnilly dominantní pozici češtiny, což následně vedlo k tomu, že jazyk dále nepředávali svým dětem. Pokles v užívání jazyka pak mnohé Romy vedl k přesvědčení, že znalost romštiny (tedy alespoň znalost romštiny na konverzační úrovni) v českých podmínkách není nezbytná. To mohlo být podpořeno i tím, že čeština je vnímána jako jazyk školy, úřadů i práce, jako jazyk ústní i písemný, který není zpochybňován jako ucelený jazykový systém, kdežto o gramatice, pravopisu nebo možnostech romštiny fungovat v pro ni netradičních doménách nemají představu mnohdy ani Romové, ani příslušníci majority. To může pak být v situaci, kdy je oproti tradiční situaci na slovenském venkově zvýšený důraz (jak ze strany společnosti, tak ze strany romských rodičů) na scholari-zaci, významným faktorem jazykové směny.

Na druhou stranu ovšem završení procesu jazykové směny od plurilingvismu „s romštinou“ (tedy znalost romštiny a dalších jazyků) k monolingvismu v majoritním jazyce je alespoň částečně brzděno symbolickou hodnotou jazyka, jazykovým územím či jazykovými preference-mi starších generací Romů.

Během výzkumu jsme v souboru více než dvaceti navštívených lokalit narazili na několik obcí či jejich částí, kde proces předávání (severocentrální) romštiny dětem již po několik generací zůstal nenarušen. Lze předpokládat, že takových lokalit může být v ČR více, ačkoli patrně ne většina.

Celkový odhad kompetence romských dětí školního věku, který jsme v závěru článku prezentovali, nevznikl „zprůměrováním“ radikálně odlišných výsledků z různých škol, odhad spíše odráží rozvržení kompetence v romštině ve výrazném množství skupin/škol, které se her účastnily. Situace romštiny v rámci města bude tedy mnohdy velmi různorodá – v některé rodině či domácnosti se jazyk bude udržovat, v jiné nikoli. To má samozřejmě své důsledky pro užívání romštiny při komunikaci mezi Romy mimo domácí prostředí – rozdílná míra kompetence v romštině v rámci vrstevnické skupiny patrně povede častěji k preferenci češtiny jak ve vzájemné komunikaci, tak při předávání jazyka dalším generacím.

Během výzkumů jsme se respondentů mimo jiné ptali, jestli je budoucnost romštiny pro Romy tématem, jestli si vybaví, že by se někdy o jazyce, jeho předávání či možném zániku s někým bavili. Převažující odpověď byla záporná. V mnohdy tíživé sociální situaci rodin tento „nezájem“ o budoucnost jazyka příliš nepřekvapuje. Někteří Romové byli smířeni s tím, že do několika generací romština zanikne, jiní si takový vývoj nedokázali představit. U dětí

často očekávali, že se romsky naučí mezi kamarády. Mnozí respondenti toto očekávání opírali o vlastní zkušenost – doma se romsky příliš nemluvalo, nicméně jinak se romština mezi Romy používala běžně, a i oni se tak naučili (mimo jiné) „na ulici“. V mnoha lokalitách již ale v současnosti nebude míra užívání romštiny mezi Romy dostatečná pro její plnou akvizici.

Literatura

- BAKKER, P., KYUCHUKOV, Ch. (eds.). 2000. *What is the Romani Language*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, Centre de recherches tsiganes.
- BERKYOVÁ, Renata. 2009. Niektoré odlišnosti medzi rómskymi a nerómskymi užívateľmi drog na Hlavnom nádraží v Prahe z pohľadu terénneho pracovníka. Praha: Seminárny práce (Terénny výzkum I), Seminár romistiky ÚJCA FF UK.
- BOŘKOVCOVÁ, Máša. 2006. *Romský etnolekt češtiny. Případová studie*. Praha: Signeta.
- CRYSTAL, David. 2002. *Language death*. New York: Cambridge University Press.
- ČERVENKA J., KUBANÍK P., SADÍLKOVÁ H. 2009. Sociolingvistický výzkum situace romštiny na území ČR. Praha: Seminár romistiky ÚJCA FF UK. Dostupné z <http://www.romistika.eu/docs/SociolingVyzkumRomstiny2008.pdf>
- EDWARDS, John. 1994. *Multilingualism*. Londýn, New York: Routledge.
- ELŠÍK, Viktor. 2003. Interdialect contact of Czech (and Slovak) Romani varieties. *Journal of the Sociology of Language* 162, s. 41-62. Rukopis dostupný z http://ulug.ff.cuni.cz/lingvistika/elsik/veda/Elsik_2003_Interdialect_contact_of_Czech_and_Slovak_Romani_varieties.pdf.
- FASOLD, Ralph. 1992. *The Sociolinguistics of Society*. Oxford: Blackwell.
- FERGUSON, Charles A. 2003. Diglossia. In: Štefánik, Jozef (ed.). *Antológia bilingvizmu*. Bratislava: Academic Electronic Press.
- FISHMAN, Joshua A. 1997. *Reversing Language Shift. Theoretical and Empirical foundations of Assistance to Threatened Languages*. Clevedon: Multilingual Matters.
- FISHMAN, Joshua A. 2003. Kto rozpráva akým jazykom, s kým a kedy? In: Štefánik, Jozef (ed.). *Antológia bilingvizmu*. Bratislava.: Academic Electronic Press.
- GARRETT, Peter. 2007. Language Attitudes. In: Llamas, C., Mullany, L., Stockwell P. (Eds.) *The Routledge Companion to Sociolinguistics*, s. 116-121. Londýn, New York: Routledge.
- GUY, Will. 1998. Ways of looking at Roma: The Case of Czechoslovakia. In: Tong, Diane (ed.). *Gypsies. An Interdisciplinary Reader*, s. 13- 68. New York, Londýn: Garland Publishing.

- HAIŠMAN, Tomáš. 1988. K počátkům územních pohybů michalovských Romů do Kladna. In: Zpravodaj KSIVEF, sv. 11, Cikáni v průmyslovém městě, s. 11-88. Praha: KSVIEF.
- HOUDEK, Lukáš. 2008. Romové ve Stříbře (případová studie – historie a sociolingvistická situace rodu Absolonů). Bakalářská práce. Praha: Seminář romistiky ÚJCA FF UK.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 1970. Co je tzv. cikánská otázka. In: Sociologický časopis 2, s. 105-120.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 1976. K jazykové situaci Romů v ČSSR (Sociolingvistický pohled). In: Slovo a slovesnost 3, s. 328-336.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 1979. Bilingualism Among the Slovak Roms. In: International Journal of the Sociology of Language 19, s. 33-49.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 1999. Několik poznámek k hodnotám Romů. In: Romové v České republice (1945-1998), s. 16-66. Praha: Socioklub.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 2000. Inspirace pro rozvoj romštiny. In: Člověk a společnost. Internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied, 3.
- JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. 2009. Trojgenerační model transformace sňatkových vzorců v cigánské skupině. In: Jakoubek, M., Budilová, L. (eds.). Cikánské skupiny a jejich sociální organizace, s. 286-384. Brno: Centrum pro studium demokratické kultury.
- KÁRA, Karel (ed.). 1975. Ke společenské problematice Cikánů v ČSSR. Praha: Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV.
- KOLMANOVÁ, Martina. 2007. Výzkum jazykových dovedností dětí v romském a slovenském jazyce. Terénní výzkum v osadách Rakúsy a Bystrany (14.-21.2.2005). In: Romano džaniben. Časopis romistických studií, jevend, s. 28-45
- KUBANÍK, Pavel. 2010. Situace romštiny v České republice. Diplomová práce. Praha: Seminář romistiky ÚJCA FF UK.
- LIÉGEOIS, Jean-Pierre. 1994. Roma, Gypsies, Travellers. Strasbourg: Council of Europe Press.
- MARUŠIAKOVÁ, E., POPOV, V. 2010. Gypsies/Roma in Central, Eastern and South-Eastern Europe. Přednáška pro Seminář romistiky ÚJCA FF UK, 27.5.2010.
- MATRAS, Yaron. 2002. Romani. A Linguistic Introduction. Cambridge: Cambridge University Press.
- MATRAS, Y., GARDNER H., JONES Ch., SCHULMAN V. 2007. Angloromani: A different kind of language? Anthropological Linguistics 49-2, 142-184.
- NEUSTUPNÝ, Jiří V. 1992. The Romani language and language management. Praha: Center for Theoretical Study.

- PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2004. Romové v českých zemích v letech 1945–1989. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu.
- PINTÉR, Tibor. 2010. Diglosia v používání jazyka Rómov na Slovensku a v Maďarsku. In: Studie z aplikované lingvistiky 1, s. 45-68.
- SCHEFFEL, David Z. 2008. Česká antropologická romistika a vědecká poctivost: kritické poznámky k textu „Příbuzenství, manželství a sňatkové vzorce“ Lenky Budilové a Marka Jakoubka. In: Český lid 95/ 3, s. 305-310.
- WINFORD, Donald (2003). An Introduction to Contact Linguistics. Oxford: Blackwell.

Citované nahrávky z archivu Semináře romistiky ÚJCA FF UK: 2007-11-19-08, 2008-10-06-01, 2009-09-09-02.